

JŪRATĖ SPRINDYTĖ

Prasmių raiška, raiškos prasmė

Gitana Vanagaitė, *Prasmių raiška Vandos Juknaitės kūryboje*: Monografija, Vilnius: Lietuvos edukologijos universiteto leidykla, 2015, 312 p. ISBN 978-609-471-019-3

Lietuvių literatūrologijoje monografijos apie atskirų rašytojų kūrybą atūžia bangomis, ir viena galingesnių atsirito 2006–2008 m. (apie Juozą Aputį, Sigitą Gedą, Vladą Braziūną, Aidą Marčėną, Alfonsą Nyką–Niliūną, Vytautą Bubnį, Jurgį Jankų, Vytautą Alantą ir kt.), o vėliau ištiko pauzė, pasirodydavo vos viena kita tokio žanro knyga. Visapusiškai apimtas ir ištirtas konkretaus rašytojo palikimas, atskleisti biografijos raritetai semantiškai perkoduoja buvusią rašytojo sampratą ir jį esmingiau įrašo į nacionalinės literatūros kanoną, tad monografijos žanras tikrai nėra atgyvenęs, nors jo modelis nuolat kinta: nuo laisvesnių pamąstymų ar publicistinių peržvalgų iki bandymų pritaikyti griežtesnę metodologinę matricą (šios recenzijos objektas priklausytų pastarajam monografijų tipui). Perfrazuojant šmaikštų 2016 m. Vilniaus knygų mugės devizą „personažas ieško autoriaus“, mūsų atveju autoriai ir personažai idealiai atitiko. Vandos Juknaitės personažai pakluso rimtos rašytojos valiai, o rašytoja atsidūrė lygiavertės tyrėjos Gitanos Vanagaitės dėmesio centre. Pratarmėje monografistė pateikia svarias ir personaliai jautrias prielaidas, kodėl kaip tik ši rašytoja nuo pat studijų laikų nebeprisitraukė iš jos akiračio (bene penkiolika metų).

Tyrėjos ir rašytojos vidinių sankabų patikimumas skleidžiasi pasaulėžvalgos, vertybiškumo, kūrybos misijos supratimo lygmenyse. Pirmą kartą monografiškai siekiama iš pagrindų apibūdinti, įvertinti ir priartinti netipiškos lietuvių rašytojos Juknaitės kūrybos visumą. Juknaitę charakterizuoja ne tik brandūs prozos, publicistikos ir fakto literatūros kūriniai, įvertinti Nacionaline premija (2008), bet ir iniciatyvumas, dėstytojos filologės kvalifikacija, konstruktyvi veikla viešojoje humanistikos erdvėje. Tad pamatuotas yra Vanagaitės teiginys, kad Juknaitei svarbiausia „ne grožinės literatūros, kaip fiktyvaus pasaulio, kūrimas“ (p. 49), o savo supratimo apie vertybes išsakymas, atsakomybės, „gyvybės kultūros“ teigimas, abipusė komunikacija su adresatu. Viršenybę teikdama ne

grožinio pasaulio fiktyvumui ir jo dailiam „meistravimui“, o pačios egzistencijos geluoniui, Juknaitė konceptuali ir savaip nemadinga. Toks savitas kūrėjo tipas, kuriam būdingas išskirtinis asmenybiškumas, etinė pozicija, valios sprendimai, gyvenimiškoji sugestija ir specifinis raiškos lakonizmas, reikalauja nestandartinės žiūros. Tai „nepatogi“ *priešrovinė* autorė, pasinaudojant Marijaus Šidlausko sąvoka, savotiškai per drąsi, nuolat užklausianti esminių dalykų apie gyvenimą bei mirtį ir visuomenei opias problemas (ar ne todėl dienraštis *Lietuvos rytas* 1995 m. atsisakė jos publicistinės skilties?). Monografiškai suėmus į visetą autoriaus kūrybą nuo pirmo iki paskutinio teksto, aiškiau matyti rašytojo kalibras ir išskirtinumas mūsų literatūros lauke. Aptariamoms monografijos struktūra motyvuota, medžiagos segmentavimas chronologiniu principu patogus.

Atskaitos tašką Juknaitės kūrybai tirti – prasmės idėją, įsiterpiančią į nuprasminimo nestokojantį šiuolaikinį sociokultūrinį diskursą – Vanagaitė rado ir pasirinko, manytina, nesunkiai, nes prasmės esinys įsakmiai byloja iš visų rašytojos tekstų; tačiau intelektualinių įrankių šiam tyrimui prireikė ieškoti atkakliai, intensyviai ir net kiek primygtinai (plati fenomenologinių tyrimų išsklaida p. 14–47 ima kiek varginti skaitytoją; negana to, gausiai pateikiama medžiaga, kaip lietuvių filosofai, estetikos ir literatūros specialistai interpretavo užsienio korifėjus). Pirmame teoriniame skyriuje „Hermeneutiškai suprantamos prasmės link, arba apie interpretaciją, paklūstančią teksto valiai“ Vanagaitei labiausiai rūpi išskleisti filosofinį prasmės dėmenį, fenomenologinių teorijų pagrindus ir jų vėlesnius plėtinius. Brėžiama tokia dinamikos kreivė: prasmės šaltiniu laikoma suvokianti sąmonė (Edmundas Husserlis), egzistencija atsiverianti per ženklus ir kalbą (Paulis Ricoeuras), kūriniui suprasti būtina visa žmogiškoji patirtis (Hansas-Georgas Gadameris), o galiausiai – būties prasmes atverti nė viena metodologija nepajėgi (George’as Steineris). Vis dėlto Vanagaitė „Pratarmėje“ angažuojasi patirtas kūrinių prasmes „racionaliai aprašyti“, ir tam artimiausia metodologine prieiga renkasi Ricoeuro „aiškinimo ir supratimo dialektiką“ (p. 11) bei prasmingą jo klausimą „ką man tai reiškia?“, nors monografijos visuma, ko gero, artimesnė Gadamerio hermeneutikos dvasiai, o vėlesniuose analitiniuose skyriuose pasitelkiamas dar visas pulkas iki tol nemintų autoritetų ir koncepcijų (Stanley’is Fishas, Roland’as Barthes’as, Michelis Foucault, Wolfgangas Iseris, Martinas Buberis, Maurice’as Merleau-Ponty, Emmanuelis Levinas, Jurijus Lotmanas, Charles’is Tayloras, Ludwigas Wittgensteinas, Antoine’as Compagnon ir kt. – teorinės literatūros sąrašė figūruoja net 97 pozicijos). Bendriausia atrama

lieka šiuolaikinė hermeneutikos perspektyva, iš filosofinės hermeneutikos perėmusi ontologinę premisą, iš filologijos ir lingvistikos – gyvenamojo pasaulio kalbiškumo sampratą ir pokalbio, kaip supratimo, susitarimo, socialinio ryšio sąlygą. Būdama įvairiapusė ir chameleoniška, prasmė negali būti redukuota į galutinę ir objektyvią, tad Vanagaitė deklaruoja nevengianti subjektyvaus prado, besiremianti „gera valia suprasti“ ir prisipažįsta (sic!), kad „paklusimas autoriaus intencionaliai sukurtai teksto valiai monografijoje yra *pamatinis*“ (p. 11, išskirta mano – JS). Juknaitės atveju toks paklusimas yra visai logiškas, tad trečias skyrius (kuriame analizuojami romanas *Šermenys*, apysakos *Stiklo šalis* ir *Išsiduosi. Balsu* bei publicistika) implikuoja išskirtinį dėmesį intencionalumo sampratai (autoriui, jo balsui, ketinimams) ir vadinasi „Autoriaus intencijų klausimu“. Kadangi monografijos eiga strateguojama kaip tik pagal autoriaus intencijų prioritetą, ar nevertėjo „autoriaus mirtį“ pripažįstančias nuostatas eksplikuoti lakoniškiau?

Tyrėjai nemenkas galvosūkis buvo tai, kad Juknaitė rašo skirtingo žanro ir raiškos kūrinius (romanas, apysakos, fakto literatūra, pokalbiai, publicistika, pjesės), tad analizei neįmanoma pritaikyti universalesnio visrakčio. Be to, rašytojos kūrybinis kelias tęsiasi daugiau nei trisdešimt metų – nuo pirmosios apysakos *Ugniaspalvė lapė* (1983) iki bendros pokalbių knygos-albumo su fotomeninku Arūnu Baltėnu *Kad pamatytų šitą pasaulį* (2014) apie proto negalią turinčiuosius (Juknaitė kalbina jų šeimos narius). Su kiekviena knyga rašytoja skverbėsi į platesnį gėrio ir blogio, transcendencijos ir juslinės egzistencijos, abejingumo ir meilės prieštarų kontekstą, gal todėl Vanagaitei prireikė nuolat ieškoti vis kitokių priėgų, vis naujų raktų besikeičiančiai rašytojos raiškai permąstyti. Kaip pozityvus teorinis papildinys minėtini mūsų akademiniam akiratyje reti teoriniai šaltiniai italų kalba. Daugiausia metodologinių impulsų tyrimui pasisemta iš įvairių hermeneutikos aspektų, Buberio dialogo postulatų, Iserio skaitytojo atsako teorijos. Pasiremmdama Ricoeuru, Vanagaitė bando rasti dermę tarp hermeneutikos ir tam tikrų semiotikos bei naratologijos teikiamų galimybių. Paradoksaliai autentiškas (ir prieštaringas) yra tyrėjos kliovimasis griežtųjų metodologijų parametrais ir čia pat tvyranti abejonė jų galiomis atrakinti giliąsias kūrinių prasmes.

Viena esminių priežasčių, apsunkinančių šios iš esmės įžvalgios ir turiningos monografijos skaitymą, yra metodologinis daugialypiškumas, kuris vis dėlto atrodo perteklinis – humanitarikos korifėjų mintys ir citatos, kuriomis išmargintas visas dėstymo audinys, sukuria tirštą teorinę širmą, o instrumentarijus ne visada veikia funkcionaliai; moksliniam naratyvui mažumėlę stinga sankabų tarp skirtingų

metodologinių prieigų (raktų). Išdidintas teorinis korpusas parodo Vanagaitės erudiciją, mokslškumas neabejotinai įtiko ir knygą finansavusiems ekspertams, tačiau jis gali tapti skaitymo kliūtimi, pvz., suinteresuotiems mokytojams (nemaža dalis Juknaitės kūrinių įeina į įvairių pakopų mokyklų programas) ar paprastiesiems, neakademiniams jos kūrybos simpatikams. Metodologinės „kopėčios“ reikalingos lipant į prasmų kalną, bet visur pageidautinas optimalus tikslingumas. Būdamą šios knygos recenzentė leidyklai, prisiimu kaltę, kad rengimo spaudai etape autorėi daviau per mažai konstruktyvių pastabų dėl galimų metodologinių pinklių.

Pagirtina, kad Vanagaitė neužsisklendžia lokaliuose tiriamo objekto rėmuose ir per vienos rašytojos kūrybą punktyriškai paliečia lietuvių prozos raidos tendencijas, ideologinių pervartos metų komplikacijas: mentaliteto konservatyvumą, režimo liekanas valdžios įstaigų darbe ir individo sąmonėje, vartotojų visuomenės įtaką besikeičiančiai tematikai ir pan. Pateikdama autorės darbų kompendiumą, monografistė atsiremia į tvirtą faktografinį gruntą (skyrus „Prasmės horizontai. Vandos Juknaitės kūrinių apžvalga“); vykusiai sumuoja anksčiau Juknaitės kūrybą tyrusių kritikų nuomones, nuo kurių atsispirdama ji kūrinius skaito savaip, stengdamasi nedubliuoti ankstesnių įžvalgų arba jas produktyviai papildyti; parodo moterų kūrybos recepcijos silpnybes (kodėl analogišką agrarinės kultūros žlugimą vaizduojantį Juknaitės romaną *Šermenys* visiškai užgožė Romualdo Granausko *Gyvenimas po klevu?*). Vanagaitės interpretacijai itin pavaldūs Juknaitei pamatiniai ontologinio saugumo, gyvybės/mirties, vertybinės vertikalės, kantrybės, pasiaukojimo, moters dalios konceptai. Moterų publicistikoje ir grožinėje kūryboje valdingai koegzistuoja ir egzistencinės dramos, ir pati banaliausia buitį, taip atverdamos moteriškosios optikos specifiką ir simultanišką galvojimą keliomis ar keliolika krypčių iškart (Juknaitė replikuoja Valdui Kukului, kad „susirgo vaikas“ lygiai svarbu kaip kiloti mitologijos ar istoriografijos klodus). Rašinius, kuriuos bet kuris literatūrologas iš inercijos pavadintų esė, Vanagaitė apdairiai kvalifikuoja kaip publicistiką ir daro dar vieną svarbią skirtį (publicistiką atskiria nuo žurnalistikos). Plačiai aptarusi nepriklausomybės pradžioje publikuotą manifestinį Juknaitės atvirą laišką „Sudeginti visas filosofijas“, taikliai konstatavusi, kad rašytoja laisvam žmogui kelia laisvei privalomus atsakomybės, įsipareigojimo, savivokos uždavinius, likusią publicistiką perbėga gal kiek per greitai. Nepriekaištaujant dėl monografijos struktūros ir tiriamųjų dalių proporcijų, vis dėlto norėtusi, kad poskyris „Egzistencinės publicistikos erdvė“ būtų buvęs išsamesnis. *Ego* eliminavę Juknaitės tekstai, per aktualijas besiskver-

biantys į egzistencijos šerdį, yra visuomenei reikšmingo viešo diskurso pavyzdys (publicistika – pilietišškai aktyvi, o pas mus įsigalėjusi beletrizuotos esė atmaina – subjektyvistinė). Mileniumo išvakarėse *Šiaurės Atėnų* kultūros savitraštyje išspausdintas kiekvienas Juknaitės pamąstymas sukeldavo sprogmens efektą, nes jame būdavo apnuoginti negatyvieji visuomenės bruožai: atsisakyti negražaus kūno, nususukti nuo beglobio, neįgalaus, pasirinkti savanorišką mirtį (Šveicarijos klinika, Belgijoje įteisinta vaikų eutanazija), instrumentinio proto abejingumas gyvybei ir Kitam, kitokiam. Juknaitė užklaudavo tokių nepatogių dalykų, kad žmogus būdavo priverstas krūptelti – jis pats savęs nedrįsdavo to klausti. Besąlygiška gyvybės vertė ir jos gynimas skleidėsi tolimesnėje rašytojos kūryboje, svarstant atėjimo į šį pasaulį ir išėjimo iš jo metafizines ir pragmatines prielaidas (*Stiklo šalis*, tragikomedija *Ponios Alisos gimtadienis*).

Vanagaitę provokuoja ir nukreipia konkretaus kūrinio formatas: antai gana tradicinio romano *Šermenys* interpretacija labiau konservatyvi, pasiremianti moterų kritikų recepcijos sublimavimu, o vėlesnių kūrinių (*Išsiduosi. Balsu, Tariamas iš tamsos*) – naujoviškesnė, komplikuočiau, ir tai lemia ne tik mokslininkės kompetencija, bet ir Juknaitės vėlyvųjų tekstų neįprastumas, jų struktūros ir kalbėsenos inovatyvumas:

Akivaizdus posūkis prie dokumentinių formų V. Juknaitės kūryboje – dokumentinė apysaka *Išsiduosi. Balsu*. Vėliau jos kūrinių forma ir raiška dar kartą keitėsi: epikai būdingas pasakojimas ir jį steigiantis pasakotojas buvo pakeisti gyvu pokalbiu. (p. 81)

Kaip atrakinti, prakalbinti ir adresatui išaiškinti mūsų tradicijos neturinčius, pirmąkart įsteigtus pasakojimus? Iš darbo su gatvės vaikais atsiradusiai autobiografinėi apysakai *Išsiduosi. Balsu* interpretuoti netikėtai pasitelkiama naratologija, pokalbių knyga *Tariamas iš tamsos* bandoma rakinti dialogiškumo raktu, pjesei *Formulė* reikia išmanyti Šventąjį raštą ir pan. Estetizuotus, sau pakankamus ir literatūrine meistryste paženklintus teksus analizuoti literatūrologai yra įgudę, o fakto literatūrą, kai gyvenimo realybė nukonkuruoja fikciją, paprastai priskiria kitokios (dažniausiai žemesnės kategorijos) rašiniams. Aptarusi meno, kaip antrinės tikrovės, ir gyvenimo, kaip pirminės tikrovės, teorinius teiginius nuo Aristotelio iki naujausių įžvalgų, apysakos *Išsiduosi. Balsu* dokumentalų artumą tikrovei Vanagaitė traktuoja kaip meninį tekstą. Tokiam nusistatymui pagrįsti analizuoja siužeto ir fabulos neatitikimą, fokusavimą, užsikertantį

pasakojimą, refleksyvią retrospekciją ir, pasiremdama Iseriu, konstatuoja, kad gyvenimo autentika nėra automatiškai perkeliama į knygą ir kad neišvengiamas meninės atrankos darbas kaip tik esantis sufikcinimo veiksmas.

Juknaitė atsisako tradicinių kūrinio konvencijų ir yra kitokios literatūrinės kalbos įdiegėja lietuvių literatūroje. Naujoviškiausi monografijos skirsniai ir pas-traipos – būtent tie, kurie gvildena lingvistinę prasmės pusę: kaip patirtis transformuojama į kalbą, kalbinę raišką; iki kokios ribos gali eiti rašytojas, kai akivaizdus „vidinio žodžio neišsakomumas“ (Gadameris, p. 33), o kur turi sustoti ir manytis kitokiais emociniais ženklais (instinktas, inkštimas, mykimas, šauksmas) – kad kažką prasminga pasakytų tiesmukai nesakydamas ar tiesiog pripažindamas, kad kalbos galimybės nebepavaldžios. Akla mergaitė prisipažįsta: „Aš pati kartais su savim jausmais kalbuosi, man nereikia žodžių“ (p. 187). Laužyti sakiniai, pauzės, įtrūkiai, tylą, spragos, daugtaškiai – taip iš tolimos sovietmečio praeities ataidi Bitės Vilimaitės rinkinio *Baltos dėmės* (1969) panašaus kalbėjimo užuominos. Baltos dėmės yra struktūros komponentas, tiksliau, jos yra tai, ko nėra, kas nepasakoma, bet tik nujaučiama. Ir tokias prasmes gliaudyti tikrai keblu. Vanagaitė tiksliai diagnozuoja, kad *Stiklo šalyje* už rutiniškos kasdienybės slypi pagrindinis apysakos įvykis – moters savivoka, įkurdinta „už veiksmų esančioje tyloje“; todėl reikalauja iš skaitytojo pastangos „[s]usikurti tai, kas nepasakyta, ko nėra, nors tikrai egzistuoja. Šios, W. Iserio terminais kalbant, spragos arba lagūnos, skatindamos literatūros teksto ir skaitytojo komunikaciją, provokuoja skaitytoją tuščius kūrinio tarpus užpildyti savo paties projekcijomis“ (p.111). Dar daugiau tokių egzistuojančių, nors nepasakytų, prasmių tyrėja aptinka pokalbių knygose *Tariamais iš tamsos* ir *Kad pamatytų šitą pasaulį*. Nagrinėjamų prasmių horizontą praplečia skyrius „Dialogo išlaisvintos prasmės“ – vienas brandžiausių monografijoje ir teorinėmis premisomis, ir pagaulia analize. Ilgas teorinis įvadas apie dialogiškumą nėra savitiksliis, jis argumentuoja dialogo „įvykį“, kuris skiriasi nuo paprasto pasišnekėjimo. Klausimo–atsakymo struktūroje, kurios pagrindu konstruojamas pokalbis, svarbiausias yra „prasmės bendrumo įsisteigimas“, kylantis iš „Aš–Tu“ komunikavimo svarbos, ryšio energijos abipusiškumo:

[...] V. Juknaitė rinkosi pokalbius su ypatingais vaikais: nematančiais, negirdinčiais, turinčiais psichinę negalią, tėvų paliktais, išgyvenusiais artimųjų netektis, jų sunkias ligas. Visi jie sąmoningai suvokia savo prarastis ir savo galimybes, visi jie paženklini ypatinga vidine klausa bei gebėjimu atpažinti jų patirtis ir juos palaikančius dalykus

nusakančius žodžius, kurie prasišviečia iš tamsiausios patirties gelmės. Visų jų laikysena kraštutinai etiška. (p.180)

Natūralu, kad į dialoginį skyrių pateko ir abiejų Juknaitės pjesių (*Formulė, Ponia Alisos gintadienis*) analizė, beje, taip išsamiai atlikta pirmą ir vienintelį kartą.

Dėl tarpdalykinio gretinimo atraktyvus tampa skyrius „Literatūrinis ir kinematografinis *Stiklo šalies* pasaulis“ (filmo režisierė Janina Lapinskaitė). Lyginant skirtingus literatūros ir kino meno pasakojimus, bandomos ryškinti giliosios kūrinio struktūros, kur grumiasi vertybės, netgi ideologijos. Galima sutikti, kad globiantys delnai apysakoje įkūnija motinystės pasiaukojimą, o trenkimas delnu į stiklą filme – sunkios, varžančios ir kankinančios motinystės įvaizdis. Tai tik patvirtina, kad literatūros ir kino diskursai skirtingi, kad kino kalba neatitinka literatūros galimybių, perkeičia prasmių niuansus – bet juk akivaizdu, kad ir neketina būti tik iliustracija vaizdais. Literatūros kūrinio adaptacija kinui – naujas tekstas. Tyrimo išvada, kad režisierė, akcentuodama psichinės pagrindinės veikėjos būsenas (daugiausia depresiją), sukūrė *kitą* kūrinį, bet šiek tiek nuskurdino *Stiklo šalies* prasmių lauką, – tai literatūrologės verdiktas, o kino kritikas tikriausiai manytų kitaip. Cituodama Umberto Eco, jog yra neįmanoma, kad kita semiotinė sistema pasakytų tuos pačius dalykus, Vanagaitė tarsi pritaria tokiai tezei, bet šiam konkrečiam filmui lieka kritiška.

Monografijoje patvirtinama ir išskleidžiama, kad Juknaitė prisiima fundamentalių egzistencinių klausimų atvirumą ir iš visų lietuvių rašytojų labiausiai etiškai angažuojasi. Juknaitė rašo apie gyvybės vienatinumą, mirties akistatą, meilę kaip globiantį ryšį ir išlikimo pagrindą, polemizuoja su individo savirealizaciją išaukštinusia narcisizmo kultūra, akcentuodama santykių svarbą ir atsakomybę už kitą – iki pasiaukojimo.

Šiais prasmės devalvacijos laikais Vanagaitės pasirinkta prasmių atskleidimo ir etinio vertybiškumo strategija pasiteisina. Neslepiančios emocinės, vertybinės sutapties su tyrimo objektu, išlaikomas empatiškas, suinteresuotas santykis, o tai garantuoja ne formalų rezultatą, bet vidiniais, todėl tikrais (būtinybės) impulsais ženklinamą darbą. Pagrindiniai Juknaitės kūrybos leitmotyvai (autobiografiškumas, herojų savivokos svarba, motinystės ambivalentiškumas, neapsaugoti vaikai, filosofinis gyvybės–mirties lygmuo, stovėjimas silpnųjų pusėje ir kt.) monografijoje suskamba naujais kontrapunktais.

